

BIJDRAGE

MATTHIJS VAN DER BEEK
master Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief, Universiteit Utrecht

Voorbij de hollanditis

De antikernwapencampagnes in Nederland en België (1979-1985)

**HET BLIJFT
NEE!**

Recentelijk ontstond zowel in Nederland als België ophef over de aanstaande modernisering van verouderde Amerikaanse kernwapens, die onder meer zijn opgeslagen in Volkel en Kleine-Brogel. Dertig jaar na de grootste massademonstraties uit de Nederlandse en Belgische politieke geschiedenis is het vraagstuk van de kernbewapening nog immer actueel, maar is van protest nauwelijks tot geen sprake meer. Hoe anders was dat in de hoogtijdagen van de internationale vredesbeweging eind jaren 1970, begin jaren 1980? Het NAVO-dubbelbesluit van december 1979 voorzag destijds in de mogelijke plaatsing van nieuwe kernwapens in West-Europa. Nergens

in Europa ging het protest tegen dat besluit zo lang door als in Nederland en België. Het is dan ook opmerkelijk dat binnen de geschiedwetenschap en sociologie vooral is gewezen op de uniciteit van de Nederlandse vredesbeweging en meer specifiek nog op de bijzondere rol van het Interkerkelijk Vredesberaad. Het Vlaams Aktiecomitee tegen Atoomwapens in België gold immers eveneens als de drijvende kracht achter het landelijke, grootschalige protest tegen de kruisraketten tot medio jaren 1980. Op basis van een vergelijking van de antikernwapencampagnes van beide organisaties nuanceert dit onderzoek de uitzonderingspositie van het Interkerkelijk Vredesberaad en laat het zien dat er nauwelijks wezenlijke verschillen bestonden tussen de werkwijze, strategie en acties van beide vredesorganisaties.

Het atoompacifisme als Hollandse ziekte

De gedachte dat de Nederlandse vredesbeweging uniek was in Europa kreeg al tijdens het antikernwapenprotest van eind jaren 1970, begin jaren 1980 vorm. Onderzoekers en journalisten zochten naar verklaringen voor het nagenoeg gelijktijdige protest in verschillende West-Europese landen. Nederland behoorde net als België, Italië, Groot-Brittannië en de Bondsrepubliek Duitsland tot de lidstaten van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) die volgens het dubbelbesluit moesten overgaan tot plaatsing van de nieuwe Amerikaanse kernwapens, tenzij onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie over de vermindering van het aantal nucleaire middellange afstandsruketten in Europa een uitkomst boden – vandaar de benaming ‘dubbelbesluit’.

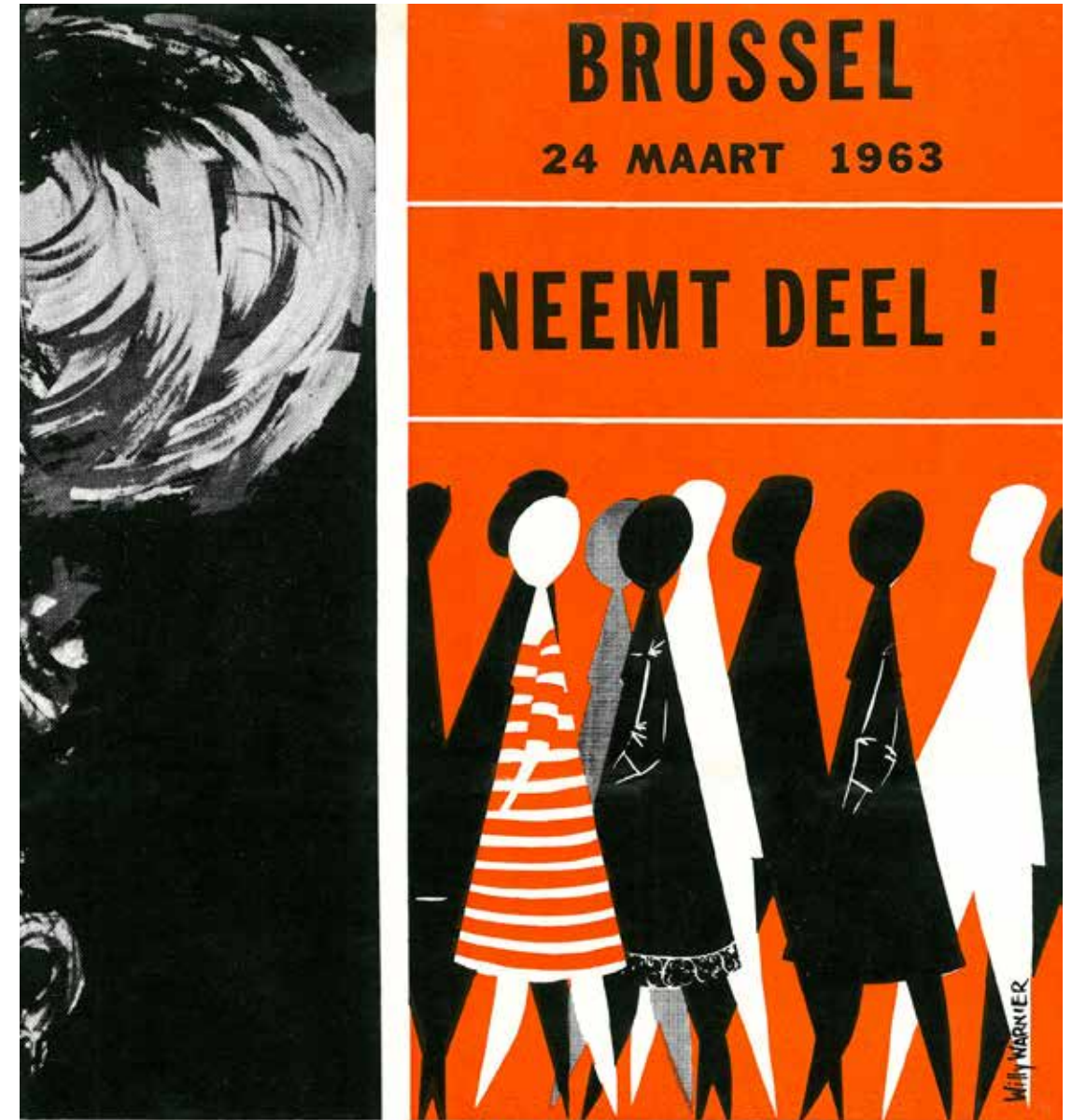
Opvallend was dat het antikernwapenprotest in Nederland al ruimschoots vóór dat besluit gestalte kreeg dankzij een goed georganiseerde vredesbeweging. Walter Laqueur, een Brits-Israëliisch historicus die werkzaam was in Amerika, stelde in een spraakmakend artikel in 1981 dat het neutralisme dat in Nederland de kop opstak een groter Europees fenomeen was geworden. Het protest tegen de Amerikaanse kernwapens getuigde in zijn ogen van een zorgelijke neutrale opstelling in het Oost-West-conflict en een zekere afkeer van het Atlantische bondgenootschap. Het nieuwe pacifistische denken in Nederland vatte hij daarom samen onder de term ‘hollanditis’, waardoor hij de indruk wekte dat deze Hollandse ‘ziekte’ zich blijkbaar had verspreid naar andere Europese landen.¹

Al vrij snel kwam de opvatting van Laqueur ter discussie te staan. Gold Nederland werkelijk als een besmettingshaard? Voor vredesactivisten was de hollanditis destijds

weliswaar een mooie geuzennaam, maar vanuit historisch perspectief lijkt de these feitelijk onjuist. Zo is historicus Remco van Diepen van mening dat het atoompacifisme, waar Laqueur op duidde, geenszins een van oorsprong Nederlands verschijnsel was. Ook elders kende de opkomst van de antikernwapenbewegingen een heel eigen dynamiek en voorgeschiedenis. Al vanaf begin jaren 1960 organiseerden protestgroepen in België anti-atoommarsen tegen het toenemende aantal kernproeven en de mogelijke escalatie van de kernwapenwedloop. Het atoompacifisme werd eind jaren 1970 eigenlijk dus gewoon nieuw leven ingeblazen. Van grote invloed voor wat betreft Nederland en België waren de sociaal-culturele en politieke veranderingen vanaf eind jaren 1960. De aandacht voor immateriële thema's als vrede en veiligheid was een gevolg van de groei in welvaart, de ontzuiling, maar vooral ook van de spanningen in de Koude Oorlog. De hollanditis doet dus afbreuk aan het feit dat in België, en zeker in Vlaanderen, eveneens al vroeg sprake was van een zeer grote en gestructureerde vredesbeweging.²

Het is daarom veel interessanter om te kijken naar de verrichtingen van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en het Vlaams Aktiecomitee tegen Atoomwapens (VAKA) ten tijde van het protest tegen het NAVO-dubbelbesluit (1979-1985). Volgens de Amerikaanse historicus Lawrence Wittner bestaat er geen twijfel dat het IKV de leidende kracht was in de wereldwijde vredesbeweging en als inspiratie gold voor andere vredesbewegingen. Het IKV was met name uniek om zijn ontspanningspolitiek ten opzichte van Oost-Europa, waarbij het

Affiche voor een anti-atoommars in Brussel op 24 maart 1963. Ontwerp: Willy Warnier (Amsab-ISG, Gent)

anti-atoommars
Vertrek : 14 u., Anderlecht
Frans Halsplein (Marius Renardlaan)

help de kernwapens de wereld uit: om te beginnen uit nederland

VREDESWEEK 23-30 SEPTEMBER 1979

de kernwapenproblematiek verbond met de repressie in het Oostblok.³ Maar was het IKV wel wezenlijk anders in zijn strategie en visie dan het VAKA? Het blijft bijvoorbeeld onduidelijk in hoeverre het IKV nu precies heeft bijgedragen aan de internationalisering van het protest en bijvoorbeeld van invloed is geweest op partners als het VAKA. Sommige Nederlandse en Vlaamse onderzoekers als Duco Hellema, Menno Bos en Patrick Stouthuysen hebben al op enkele parallellen gewezen tussen de Nederlandse en Belgische vredesbeweging, waarmee de uniciteit van het IKV verder in twijfel wordt getrokken. Behalve het langdurige protest in beide landen, waren beide vredesbewegingen volgens hen in staat om een zeer grote massa op de been te krijgen en binnen de opeenvolgende kabinetten verdeeldheid te zaaien over de plaatsing van de kruisraketten.⁴

Strijd om de hegemonie

Met het einde van de Vietnamoorlog verschoof de aandacht binnen de wereldwijde vredesbeweging midden jaren 1970 al gauw naar de hernieuwde kernwapenwedloop. Terwijl de Sovjet-Unie angst inboezemde met de plaatsing van een nieuwe generatie middellange afstands-raketten, overwoog de Amerikaanse president Jimmy Carter om het NAVO-arsenaal uit te rusten met het zogeheten neutronenwapen, in de volksmond kortweg neutronenbom genoemd. De ophef over dat wapen was groot. In tegenstelling tot de bestaande kernwapens zou bij het gebruik ervan slechts een geringe explosie plaatsvinden, maar relatief veel radioactieve straling vrijkomen. Daarmee

was het wapen volgens critici enkel bedoeld om slachtoffers te maken en zou de kans op daadwerkelijke inzet van kernwapens aanzienlijk verhoogd worden. Bondskanselier Helmut Schmidt reageerde dan ook terughoudend op het voorstel van president Carter en vond dat er eerst voldoende mandaat moest zijn binnen de NAVO alvorens het neutronenwapen in West-Europa werd geïnstalleerd. Hij uitte ook zijn bezorgdheid over de geloofwaardigheid van de Amerikaanse atoompapier die de Europese veiligheid moest waarborgen. De logica binnen de NAVO was dat er spoedig een antwoord moest komen op de installatie van de Sovjetraketten.⁵

De neutronenbomkwesatie vormde het startsein voor de antikernwapencampagnes in Nederland en België. Volgens de Amerikaanse plannen zou dit nieuwe kernwapen immers in deze twee landen opgeslagen worden. De campagnes tegen de neutronenbom kwamen na de zomer van 1977 al van de grond. De politieke opschudding in Nederland was daarbij aanmerkelijk groter dan in België. Zo begon de Communistische Partij van Nederland met de oprichting van het comité Stop de Neutronenbom een grootschalige, landelijke handtekeningenactie, waarmee de kernwapenproblematiek op de politieke agenda kwam. Hoewel het IKV tijdens de jaarlijkse vredesweek in september een eigen campagne lanceerde onder het motto 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland', zag het oecumenische vredesberaad al gauw in dat een samenwerking met het linkse comité niet kon uitblijven als men politiek succes wilde boeken. Terwijl de campagne voor wereldwijde ontwapening er een van lange adem was, vormden de acties tegen de neutronenbom een handige kapstok voor het IKV. Vooral dankzij de lobby van het IKV sprak het Christen-Democratisch Appèl (CDA) zich uit tegen de opname van de

Affiche van het IKV voor de Vredesweek van 1979.
(IISG, Amsterdam)

neutronenbom in het westerse defensiestelsel en ontstond een tweespalt met de liberalen binnen het kabinet-van Agt. Het kwam zelfs zover dat minister van Defensie Roelof Kruisinga (CDA) begin maart 1978 zijn ontslag indiende omdat hij zich moreel niet kon verenigen met de mogelijke introductie van het neutronenwapen.⁶ Twee weken later organiseerde Stop de Neutronenbom in Amsterdam een Internationaal Forum tegen de Neutronenbom, dat werd afgesloten met naar verluidt de tot dan toe 'grootste protestdemonstratie in Europa'.⁷

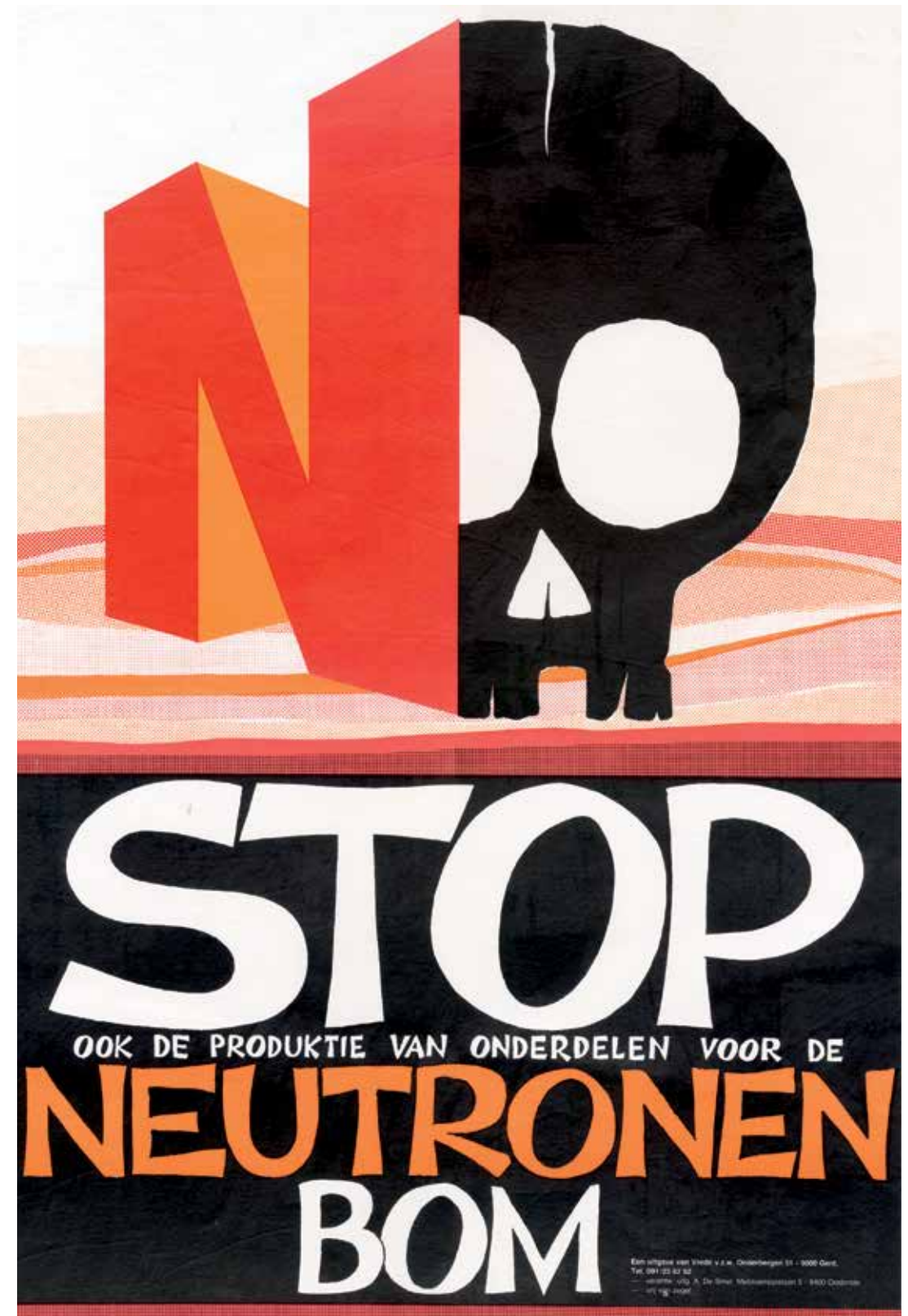
Zo hoog liepen de gemoederen in België allerminst op. Weliswaar nam het Overlegcentrum voor de Vrede (ocv), waarin dertig Vlaamse organisaties waren vertegenwoordigd, in oktober 1977 het voortouw met de campagne *Ontwapenen om te Overleven* en bestond er een nadrukkelijk streven om gelijklopende initiatieven in Vlaanderen en Wallonië te starten ter voorbereiding op de gemeenschappelijke manifestatie in Brussel in mei 1978. Toch stond volgens André De Smet, de oprichter van het ocv, de nog altijd verzuilde structuur van de Belgische samenleving een sterke eenheid tussen de verschillende organisaties in de weg.⁸ Mede daardoor bleef de invloed van de Vlaamse vredesbeweging op de Christelijke Volkspartij (cVP), de grootste regeringspartij, beperkt.⁹ Bovendien speelde een ander gevoelig thema: de verdere federalisering van België volgens de Egmont- en Stuyvenbergakkoorden, die niet alleen leidde tot de val van het kabinet-Tindemans II, maar ook de neutronenbomkwisatie naar de achtergrond verdreef. Tegen het eind van het jaar bleek dat het Pentagon besloten had om het productieproces van de neutronenbom over een langere periode te spreiden, in de hoop dat daarmee het antikernwapenprotest tot een einde zou komen.¹⁰ Niets bleek minder waar.

In januari 1979 diende zich in de NAVO een nieuw moderniseringsplan aan, de basis van het eerder genoemde dubbelbesluit dat voorzag in de plaatsing van Amerikaanse kernwapens in West-Europa. Halverwege dat jaar werd duidelijk dat Nederland en België, als zijnde trouwe bondgenoten, tot de plaatsingslanden behoorden. Uitgerend deze lidstaten maakten onder druk van de nationale vredesbeweging op 12 december 1979 een voorbehoud bij het NAVO-dubbelbesluit, zodat zij later zelfstandig konden beslissen over de plaatsing van de toegewezen kruisraketten.¹¹ De groei van de vredesbeweging onder leiding van het IKV en het VAKA bleek van groot belang voor die terughoudendheid.

Het IKV was midden jaren 1960 opgericht als een kerkelijk studieorgaan, maar ontwikkelde zich eind jaren 1970 tot een politieke actiegroep van formaat. Terwijl op plaatselijk niveau lokale IKV-kernen als paddenstoelen uit de grond schoten, kende de Stop de Neutronenbomcampagne een terugval. Zo was er feitelijk sprake van een overdracht van de hegemonie binnen de Nederlandse vredesbeweging. Daar speelde ook in mee dat het IKV een geheel andere visie op de wapenwedloop en de Koude Oorlog had dan zijn communistische equivalent, die het bijvoorbeeld naliet om zich uit te spreken tegen de voortgaande plaatsing van de Sovjetraketten. Volgens het IKV waren zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie verantwoordelijk voor de dreigende escalatie van de wapenwedloop en het vijanddenken in Europa.¹²

Een soortgelijke discussie speelde ook in Vlaanderen. Binnen het ocv ontstond een conflict over de vraag of er deelgenomen moest worden aan een internationale mani-

Affiche van Vrede vzw tegen de neutronenbom, 1978.
Ontwerp: Peter Emmer (Amsab-ISG, Gent)

festatie in Brussel waar ook linkse organisaties uit de Bondsrepubliek Duitsland vertegenwoordigd zouden zijn. Onder meer Pax Christi Vlaanderen meende dat de Vlaamse vredesbeweging haar politieke kansen zou minimaliseren als ze in zee zou gaan met organisaties die nauw verbonden waren met de Sovjetpolitiek. Toen een oplossing uitbleef, besloot André De Smet, woordvoerder van het communistische Vrede, om met een tiental uiteenlopende organisaties een maand voor het dubbelbesluit een nieuw actiecomité op te richten: het VAKA. Net als het IKV beschikte het VAKA over een nationaal bestuursorgaan en over diverse werkgroepen, en maakte het gebruik van een handig lokaal netwerk, dat vooral bestond uit wereldwinkels en vormingsinstellingen. Volgens Stouthuysen ontbrak een dergelijk netwerk in Wallonië en was daar evenmin sprake van een pacifistische traditie zoals Vlaanderen die kende.¹³ Dat droeg bij aan het feit dat het VAKA, meer dan zijn belangrijkste Waalse partner, het Comité National d'Action pour la Paix et le Développement (CNAPD), van invloed was op de Belgische vredesbeweging.

Kort voor het dubbelbesluit vond in Utrecht en Brussel een nieuwe demonstratie plaats met als inzet een volledige afwijzing van het Amerikaanse kernwapenprogramma. Het voorbehoud van de Nederlandse en Belgische regering was dus een zeer bescheiden succes.

Internationalisering van het protest

Van meet af aan was duidelijk dat het protest tegen de kernwapenwedloop een internationale dimensie had. Zo stonden het IKV en het VAKA niet alleen voor de uitdaging om de nationale campagne te ontwikkelen, maar ook om samen te werken met vredesbewegingen uit andere landen. De inval van

de Sovjet-Unie in Afghanistan op kerstdag 1979, twee weken nadat het dubbelbesluit was genomen, zorgde ervoor dat van onderhandelingen met de Verenigde Staten over wapenvermindering voorlopig niets terecht zou komen. In het voorjaar van 1980 organiseerden het IKV en het VAKA dan ook nieuwe acties, zochten ze bondgenoten en breidden ze de campagne uit op lokaal niveau. De Nederlandse en Belgische vredesbewegingen voerden in februari al een eerste verkennend gesprek om acties op elkaar af te stemmen, wat voorlopig nog geen gevolg kreeg.¹⁴

Ondertussen spoorde het VAKA via *De Vlaamse Vredeskrant* sympathisanten aan om zich in groepen te organiseren en de doelstellingen te bespreken zoals die door de nationale stuurgroep van het VAKA waren geformuleerd, te weten continuering en coördinatie van het protest, informatiewerk en internationalisering. Men moest zich vooral niet inlaten met 'extremistische groepjes' die enkel verdeeldheid wilden zaaien! Concreet wilde het VAKA de regering-Martens laten aansturen op een uitstel van het plaatsingsbesluit met een redelijke termijn van twee jaar, zoals in Nederland overeengekomen was.¹⁵ Daarvoor organiseerde het VAKA met het OCV en het CNAPD op 26 april 1980 een nationaal forum in Brussel en een week later een demonstratie bij vliegbasis Kleine-Brogel. Hoewel die acties nog op weinig animo konden rekenen, kreeg het VAKA openlijk steun van verschillende linkse oppositiepartijen.¹⁶ De regering gaf weliswaar gehoor aan de eis tot uitstel, maar ondertussen was binnen de katholieke gemeenschap een zekere argwaan ontstaan tegenover het VAKA. Zo wenste Pax Christi Vlaanderen slechts waarnemend lid te zijn van het niet-representatief geachte Vlaamse actiecomité. Het katholieke dagblad *Gazet van Antwerpen* begon zelfs een lastercampagne tegen het VAKA onder de

titel *Agitatie is hun beroep*. In dat artikel werd gesuggereerd dat De Smet het brein was achter een complot van het Kremlin. Daarop spande het VAKA een proces aan tegen de krant. Het in wezen pluriform samengestelde comité zat niet te wachten op een communistisch etiket.¹⁷

Hoewel het IKV al langer campagne voerde, ondervond het vergelijkbare problemen als het VAKA. Het voornaamste probleem vormde de spanningen tussen het IKV en de negen aangesloten kerkgenootschappen. Zo was het IKV weliswaar vrij om zijn eigen weg te gaan, maar bestonden er wel degelijk bedenkingen bij de gekozen actiestrategie. Van oudsher waren de kerken geneigd zo veel mogelijk afstand te bewaren tot de politiek. Maar als het aan de invloedrijke IKV-secretaris Mient Jan Faber lag, zou het IKV veel sterker staan als de kerken zich unaniem zouden scharen achter het voorstel voor eenzijdige ontwapening ofwel de verwijdering van alle kernwapens uit Nederland. Daarvoor begon het IKV in het voorjaar van 1980 een rondgang langs de kerken.¹⁸ Het gewenste resultaat bleef uit: van de drie grote kerkgenootschappen steunde alleen de Hervormde Kerk het IKV-voorstel. Het is goed mogelijk dat de beeldvorming dat het IKV – zij het incidenteel – met het communistische Stop de Neutronenbom samenwerkte, een reden was dat de Geformeerde Synode en de bisschoppen afhaakten. Ook beschikte het IKV ondertussen over zo veel grondige kennis over de kernwapenproblematiek, dat de kerken het volgens IKV-beraadslid Henk Gerritsma 'niet langer konden bijbenen'. Het gevolg was wel dat het IKV tamelijk alleen stond in zijn poging om regeringspartij CDA aan zijn zijde te krijgen. Dat moest toen vooral gebeuren via de vele lokale kernen, die soms maar moeilijk aan te sturen waren.¹⁹

De nationale campagnes van het IKV en het VAKA stuitten dus op hun grenzen. De steun van de grote politieke partijen was

vooral nog een illusie. Toen de Amerikaanse president Ronald Reagan, een fervent voorstander van een spoedige uitvoering van het dubbelbesluit, in januari 1981 aantrad, verhoogde de urgentie bij de vredesbewegingen om de handen in elkaar te slaan. Er volgde een reeks van gezamenlijke internationale acties, met als hoogtepunt de demonstratiegolf in het najaar. Het IKV speelde volgens historici als Wittner en van Diepen een onmisbare, zo niet dominante rol in de Europese samenwerking, maar daarbij wordt wel vergeten dat er al bestaande initiatieven waren. Stop de Neutronenbom organiseerde jaarlijks een internationaal forum tegen de wapenwedloop, terwijl het VAKA al in november 1980 bij de buurlanden informeerde of er geen gezamenlijke betoging georganiseerd kon worden.²⁰

De aftrap van het gezamenlijk protest tegen het dubbelbesluit vond plaats op 18 april 1981 in Brussel, waar het hoofdkwartier van de NAVO was gevestigd. Het VAKA trad samen met het CNAPD als gastheer op van een internationale paasmars waaraan zo'n vijfduizend activisten uit België, Nederland, Groot-Brittannië en de Bondsrepubliek Duitsland deelnamen.²¹ Met het oog op de herfstdemonstraties zorgde het IKV daarna voor meer structuur door een internationale coördinatiegroep van gelijkgezinde westerse vredesbewegingen op te richten, het International Peace Communication and Coordination Center (IPCC). Het IKV zorgde voor de huisvesting en financiering van het IPCC en organiseerde regelmatig bijeenkomsten. Sindsdien werden de platformteksten en officiële leuzen van de verschillende vredesbewegingen op elkaar afgestemd. Zo hadden het IKV en het VAKA als belangrijkste eis dat noch op eigen grondgebied, noch elders in Europa nieuwe kernwapens geplaatst mochten worden.²² Tijdens het jaarlijkse ontwapeningsweekend van de Verenigde Naties in

Affiche voor de betoging van 25 oktober 1981, georganiseerd door het ocv en VAKA. (Amsab-ISG, Gent)

oktober vormden de Europese hoofdsteden het decor van het antikernwapenprotest. De demonstratie in Brussel trok maar liefst 200.000 mensen, die in Amsterdam kon zelfs op het dubbele aantal deelnemers rekenen. Het politieke effect bleef opnieuw gering. Tot een wijziging in het defensiebeleid van Nederland en België kwam het niet. Wel gingen eind november de onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie in Genève eindelijk van start, maar die golden volgens Faber slechts als een propagandaopvoering waarmee de grootmachten de publieke opinie voor zich wilden winnen.²³

Ontspanning van onderop

Het scepticisme tegenover het onderhandelingsproces in Genève werd alleen maar groter toen de situatie in Oost-Europa aanzienlijk verslechterde. De opkomst van verschillende democratiseringsbewegingen in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten kon rekenen op een keiharde reactie van de regimes in kwestie. De Poolse vakbond Solidarność werd in december 1981 zelfs compleet verboden. Voor het IKV was het duidelijk dat een kernwapenvrij Europa nog geen garantie op vrede was. Alleen met een zogenaamde ontspanning van onderop kon een einde komen aan de militaire blokken

Affiche voor een vredesbetoging in het West-Duitse Düsseldorf, georganiseerd door het IKV in samenwerking met het Serviceteam (Keulen), de Initiative Kirche von Unten (Bonn) en de Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste (Berlijn). (IISG, Amsterdam)

die Oost en West verdeelden. Dat hield in dat westerse vredesbewegingen actief contact moesten zoeken met zowel de 'officiële' vredesraden als met de kerkgenootschappen, onafhankelijke vredesgroepen en dissidenten in Oost-Europa. Alleen via een dergelijk tweesporenbeleid kon volgens het IKV worden bijgedragen aan een werkelijk ontspanningsproces tussen Oost en West. Een ideaal platform voor het IKV om deze ontspanningspolitiek te promoten, was het jaarlijkse Europese ontwapeningsforum van het gelijkgezinde Britse European Nuclear Disarmament (END). Tijdens het eerste antikernwapenforum in Brussel begin juli

1982 bleek echter dat vooral de westerse communistische vredesorganisaties weinig heil zagen in het plan om banden aan te knopen met de onafhankelijke vredesbewegingen in het Oostblok. Dat zou volgens hen kunnen leiden tot een provocatie van de Oost-Europese regimes, en dus ook tot een verwatering van de strijd tegen de kernwapens.²⁴ Zo stond het IKV tamelijk alleen in zijn Oost-Europabeleid en droeg het onbedoeld bij aan een zekere verdeeldheid binnen de internationale vredesbeweging. Aanvankelijk hield ook het VAKA zich afzijdig, de nationale campagne kreeg prioriteit. Bij gebrek aan overheidssubsidies

kon het VAKA zich trouwens reizen naar het Oostblok niet zomaar permitteren.²⁵ De prominenten van het IKV reisden daarentegen regelmatig af naar de Duitse Democratische Republiek (DDR), waar sinds begin jaren 1970 al een kerkelijke uitwisseling mee bestond. Op die manier zocht het IKV aansluiting bij de Oost-Duitse christelijke vredesbeweging. De Theologische Studienabteilung was graag bereid om mee te denken over mogelijke actievormen en publiceerde begin maart 1981 zelfs een verklaring voor de denuclearisering van de DDR.²⁶

Namens het IKV stelde Wolfgang Müller aan de bekende jongerenpredikant Harald Brettschneider voor om partnerschappen van kernwapenvrije gemeenten te vormen, een idee dat overigens ook bij het VAKA leefde. Dat nieuwe actiemodel was overgewaaid uit Engeland en vond gretig aftrek in Nederland en Vlaanderen, waar de ene na de andere gemeente zich kernwapenvrij verklaarde. Het was echter te ambitieus om dat model ook in Oost-Duitsland toe te passen en vervolgens zustergemeentes te vormen. Gezamenlijke acties waren onder het toezicht van de Oost-Duitse veiligheidsdienst immers verre van eenvoudig. Het plan om in juni 1982 een vredesforum van kerken uit Oost en West in Dresden te organiseren leidde zelfs tot een inreisverbod voor Müller en Faber. Hun politieke bedoelingen waren duidelijk een doorn in het oog van het Oost-Duitse regime.²⁷

Later verschoof de aandacht van het IKV naar de mensenrechtensituatie in het Oostblok. Aanleiding was de arrestatie van activisten in de Oost-Duitse studentenstad Jena in januari 1983. Toen kwam ook het VAKA in actie, nadat het in de Vlaamse media was bekritiseerd om zijn afstandelijke houding ten opzichte van Oost-Europa. Als het VAKA namelijk vond dat de Belgische regering een zelfstandige vredespolitiek moest voeren, moest het daar zelf ook in-

vulling aan geven. Tijdens een ontmoeting met de gezagsgetrouwe Oost-Duitse Vredesraad in Zaventem stelde het VAKA de situatie in Jena nadrukkelijk aan de kaak.²⁸ Er volgden enkele bezoeken aan de DDR, maar anders dan het IKV zocht het VAKA geen rechtstreeks contact met dissidenten. Volgens VAKA-voorzitter André Bogaert was daar ook geen ruimte voor, omdat de 'reizen volledig werden geregisseerd door de Vredesraad', in opdracht van het Oost-Duitse regime.²⁹

Voor revolutionaire veranderingen was het begin jaren 1980 nog te vroeg, ook al troffen het IKV en het VAKA in Hongarije al een meer ontspannen situatie aan. Tijdens een nieuw antikernwapenforum van de END in Perugia in juli 1984 was de maat vol voor de Oost-Europese vredesraden. Terwijl er al langer onenigheid was over het tweesporenbeleid van het IKV en het END, pleitten beide organisaties vanaf toen ook voor de terugtrekking van de Amerikaanse en Russische troepen uit Europa. Daarmee leek het protest tegen de kernwapens op de tweede plaats te komen. De dominante houding van beide vredesorganisaties viel bij de westerse vredesbewegingen evenmin in goede aarde. Het IKV wilde louter met de onafhankelijke vredesbewegingen uit Oost-Europa de dialoog voortzetten; het VAKA behoorde tot het brede kamp dat ook de officiële vredesraden niet links wilde laten liggen.³⁰ Van meer ontspanning was zo allerminst sprake.

Toenadering tussen campagnes

Ondanks de verdeeldheid over de ontspanningspolitiek droeg de internationalisering ook bij aan een zekere toenadering tussen de verschillende nationale campagnes. Op uitnodiging van het IKV kwamen de West-Europese vredesbewegingen begin maart 1982 bijeen in kasteel Oud-Poelgeest om

Affiche in het kader van de campagne voor kernwapenvrije gemeentes, hier voor het Nederlandse Nieuwegein. (IISG, Amsterdam)

een gezamenlijke strategie uit te stippen. Zo kwam de opstelling tegenover het Geneefse onderhandelingsproces aan bod, maar ook het belang van kernwapenvrije zones en mogelijke initiatieven rond het aanstaande bezoek van president Reagan aan West-Europa.³¹ De actie van kernwapenvrije gemeenten was weliswaar symbolisch van aard, maar kon de opmaat zijn naar een landelijke denuclearisering en naar grotere kernwapenvrije zones in Europa. Burgers stonden voor de taak om

lokale politici te benaderen en werden zo nog sterker dan daarvoor bij de campagne betrokken.³² In de zomer van 1983 telden zowel Nederland als Vlaanderen al circa tweehonderd kernwapenvrije gemeenten.³³ Toch waren het CDA en de CVP allerminst blij met die actie. Zo sprak CVP-voorzitter Frank Swaelen zelfs over 'losbandige gemeenten', waarschijnlijk vanwege de groeiende kloof tussen de lokale en de landelijke politiek.³⁴ Nog meer voorzichtigheid was geboden met de acties tegen de buitenlandse politiek van

president Reagan. Anders dan het VAKA trof het IKV geen voorbereidingen voor een eigen demonstratie, uit angst dat anti-Amerikaanse sentimenten de overhand zouden krijgen. Het VAKA en het OCV organiseerden op 6 juni een Waarschuwingmars in Antwerpen en stonden uiteindelijk toch toe dat het Vlaams Anti-Interventiefrent, dat zich afkeerde van de inmenging in Midden-Amerika, onder eigen leuzen mocht meedoen. Op verzoek van het VAKA droegen betogers witte vlaggen en borden met daarop de namen van de kernwapenvrije gemeenten met zich mee. De belangrijkste boodschap was dat in Genève werkelijk een ontwapeningsproces op gang gebracht moest worden: geen woorden, maar daden!³⁵

Tegen het eind van 1982 tekende zich echter een patstelling in Genève af. Zo wilden de Verenigde Staten enkel van uitvoering van het dubbelbesluit afzien, als de Sovjet-Unie tot ontmanteling van haar middellange afstandsruketten overging. Moskou kon niet akkoord gaan met die 'wederzijdse nuloptie' zolang het geen compensatie kreeg voor de Franse en Britse kernwapens in Europa.³⁶ Het VAKA begreep dat een mislukking in Genève de regering-Martens voor een voldongen feit zou plaatsen. Met de nieuwe campagne *Raketten? In geen geval!* eiste het VAKA dan ook een 'onvoorwaardelijk neen' tegen de kruisraketten. Voortaan pleitte het Vlaams actiecomité voor een tweezijdig ontwapeningsproces, sinds het concept 'eenzijdige ontwapening', namelijk ontwapenen in West-Europa alleen, onder vuur was komen te liggen in de Belgische 'rechtse' media. Een volledige denuclearisering als eerste stap kon bijvoorbeeld uitgelegd worden als een verzwakking van het West-Europese afschrikkingssysteem zonder dat de Sovjet-Unie daar ook maar iets tegenover hoefde te stellen.³⁷ Spoedig liet ook het IKV zijn eis voor eenzijdige ontwapening varen, in de hoop dat het CDA dan

zou deelnemen aan een nieuwe landelijke demonstratie. Zo stond in het najaar van 1983 weer een nieuwe demonstratiegolf in Europa op het programma.

Maandenlang waren het IKV en het VAKA bezig met de voorbereidingen van nieuwe demonstraties binnen de bredere vredesbewegingen, waarin het zeker geen eenvoudige opgave was om consensus te bereiken over de officiële platformteksten in beide landen. Zo trok het CDA zijn aanvankelijke steun in toen het IKV stelde dat deelname gelijkstond aan afwijzing van de kruisraketten.³⁸ Het VAKA was in dat opzicht wat tactvoller en wist de lieve vrede te bewaren met zijn voornaamste bondgenoot, het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW), dat slechts op uitstel van het plaatsingsbesluit bij de CVP wilde aandringen.³⁹ De opkomst bij de betogingen was ondanks de verschillende perikelen enorm. In Brussel kwamen er op 23 oktober 1983 maar liefst 400.000 mensen op de been, zes dagen later in Den Haag waren dat er ongeveer 550.000. Nergens in Europa lag de mobilisatiegraad zo hoog als in Nederland en België. Opvallend was ook dat de sprekers namens het VAKA en het IKV, André Bogaert en Mient Jan Faber, op dezelfde punten wezen in hun toespraak voor het vredespubliek: de gijzeling van de wapenwedloop, het gebrek aan daadkracht in Genève en de meerderheid van de bevolking die de kruisraketten afwees. 'Een half miljoen, dat is nog eens iets anders dan die 81 waarop [premier] Lubbers kan rekenen', aldus de voorman van het IKV.⁴⁰

Woensdrecht en Florennes als laatste bakens van verzet?

De ontluistering was groot toen kort na de demonstratiegolf het NAVO-dubbelbesluit grotendeels werd uitgevoerd, doordat de West-Duitse, Britse en Italiaanse regeringen instemden met de plaatsing van

nieuwe kernwapens. Niet alleen was een kernwapenvrij Europa verder weg dan ooit, maar voortaan stonden de Nederlandse en Belgische beweging er ook tamelijk alleen voor in hun strijd om de plaatsing van de resterende kernwapens tegen te houden.⁴¹ Het besef drong bij het IKV en het VAKA door dat, met het oog op de nieuwe parlementaire debatten over het dubbelbesluit, mogelijk nieuwe, hardere actiemiddelen nodig waren om tot een ander defensiebeleid te komen. Faber constateerde het volgende: 'We demonstreren, publiceren, discussiëren, lobbyen en ageren; alles op zijn tijd. Dat is het zo'n beetje. Allemaal "zachte" middelen waarvan we hopen en dromen dat er enige invloed van uit zal gaan. Een "uiterste" middel, zoals staken dat is voor de vakbeweging, heeft de vredesbeweging niet.'⁴² Mede dankzij de radicalere groepen binnen de Nederlandse en Belgische vredesbeweging kwam er dan ook een hevige discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid op gang. De aandacht vestigde zich vooral op mogelijke acties rond de aangewezen militaire bases in Woensdrecht en Florennes, waar al voorbereidingen werden getroffen voor de opslag van de kruisraketten.

Het IKV en het VAKA waren er zich zeer bewust van dat de keuze voor kleine wetsovertredingen de vredesbeweging in diskrediet kon brengen. Volgens het IKV moesten acties geweldloos blijven en mochten ze de uitvoering van een regeringsbesluit niet in de weg staan. Wel moedigde het vredesberaad lokale vredesgroepen aan om een permanent vredeskamp in Woensdrecht op te richten. Dat leidde tot een zekere actiecultuur rond de vliegbasis, waar activisten niet terugdeinsden voor hardere acties of het eventuele gebruik van geweld. Geregeld volgden er arrestaties als activisten zich toegang probeerden te verschaffen tot de basis om daar bijvoorbeeld een vredespicknick te houden.⁴³ De slechte ervaringen in Neder-

land waren voor het VAKA een reden om af te zien van een vredeskamp in Florennes. Bogaert twijfelde vooral over het politieke nut van een dergelijke actie.⁴⁴ Wel volgde een gesprek tussen de Nederlandse en Belgische vredesbeweging voor een gezamenlijke actie. Zo stelde het IKV een menselijke ketting tussen Woensdrecht en Florennes voor, maar aangezien de afstand tussen beide gemeenten een kleine tweehonderd kilometer bedroeg, verdween dat plan algauw van tafel.⁴⁵ Het VAKA en het CNAPD besloten om op 29 april 1984 een eigen mensenketting rond de basis van Florennes te organiseren. De *Omarming van Florennes* was met 20.000 deelnemers ronduit indrukwekkend, maar toonde ook aan dat symbolische acties de voorkeur genoten boven burgerlijke ongehoorzaamheid.⁴⁶

Van een permanente blokkade kwam het in Woensdrecht en Florennes niet. Het IKV en het VAKA wilden het spel volgens de regels van de parlementaire democratie blijven spelen. Ondertussen nam vanuit de NAVO de druk op de Nederlandse en Belgische regering toe om duidelijkheid te scheppen over de kruisraketten. Toen de liberale Belgische minister van Defensie Freddy Vreven in februari 1984 aan het parlement kenbaar maakte dat de eerste raketten in maart 1985 geplaatst zouden worden, bleek dat er op diplomatiek niveau al een geheim plaatsingsschema was vastgesteld.⁴⁷ Halverwege het jaar volgde de Nederlandse regering met het junibesluit, waarin de christendemocratische premier Ruud Lubbers expliciete randvoorwaarden had gedefinieerd waarbinnen al of

pp. 20-21: Het eindpunt van de vredesbetoging in Brussel op 23 oktober 1983. Foto: © Filip Claus (Amsab-ISG, Gent)

pp. 22-23: Betoging tegen de kruisraketten in Den Haag op 29 oktober 1983. Foto: Anefo/Rob C. Croes 932-7491, CC-BY-SA (Nationaal Archief, Den Haag)

BERLIG
NAVO
BEDROG

ANDROP-OU
SS-20 EN
REAGENT
REA GENT

LIEVER EEN RUS
IN MYN BED
DAN EEN TRAKET

Peace

...
...
...

niet tot plaatsing kon worden overgegaan. De plaatsing van de kruisraketten leek nu onafwendbaar. Toch maakte het VAKA zich nog op voor een nieuwe massademonstratie en werkte het IKV mee aan een landelijk referendum. Het was echter niet genoeg om de christendemocratische partijen, waar de verdeeldheid al die jaren het grootst was geweest, aan hun zijde te krijgen. In België werd volgens de plannen meteen tot plaatsing overgegaan, in Nederland gebeurde dat pas eind 1988. Daarna nam het animo voor het antikernwapenprotest snel af, al bleven acties van kleine groepen in Woensdrecht en Florennes doorgaan. Het VAKA zette de campagne nog enkele jaren voort; het IKV ging zich meer richten op de ontspanningspolitiek. Uiteindelijk leidde het ontwapeningsproces in Genève toch tot succes. Zo gingen de Amerikaanse president Reagan en Sovjetleider Michail Gorbatsjov in december 1987 akkoord met de ontmanteling van vrijwel alle nucleaire middellange afstands-raketten in Europa. Het jarenlange protest was niet voor niets geweest.⁴⁸

Affiche van de actiegroep Florennade, 1985.
(Amsab-ISG, Gent)

Conclusie

Uit dit onderzoek blijkt dat de antikernwapencampagnes van het IKV en het VAKA ten tijde van de discussie over het NAVO-dubbelbesluit veel meer gemeen hadden dan tot op heden is aangenomen in de historische en sociologische literatuur. Beide koepelorganisaties waren in staat om de leiding te nemen binnen het landelijke protest tegen de nieuwe kernwapens en wisten de Nederlandse en Belgische regering herhaaldelijk tot uitstel van een definitief plaatsingsbesluit te bewegen. Dankzij een handig netwerk van lokale comités waren het IKV en het VAKA in staat om een groot gedeelte van de bevolking te mobiliseren en bewust te maken van de kernwapenproblematiek. Beide vredesbewegingen konden rekenen op de steun van de linkse partijen, maar het bleek lastiger om de grote christendemocratische partijen achter zich te scharen. Het lijkt erop dat het streven naar eenzijdige ontwapening als eerste stap naar een kernwapenvrije wereld niet aansloot op het traditionele defensiebeleid van het CDA en de CVP. Ook moesten zowel het IKV als het VAKA ervoor oppassen dat ze niet te

veel met het communistische kamp werden geassocieerd. Dat was niet eenvoudig, vooral niet toen vanuit de protestantse en katholieke kerk de argwaan ten opzichte van de vredesbeweging toenam.

Vanaf het najaar van 1981 zorgde het IKV met de oprichting van een internationaal overlegorgaan, het IPCC, voor een nauwere samenwerking tussen de West-Europese vredesbewegingen. Het sloot daarmee vooral aan op al bestaande initiatieven, zoals het jaarlijkse antikernwapenforum van Stop de Neutronenbom. De internationalisering van het protest droeg bij aan een zekere toenadering tussen de nationale campagnes, met gemeenschappelijke acties en overeenkomstige politieke eisen. Desondanks kende de samenwerking op internationaal vlak ook haar grenzen. Zo zag het merendeel van de West-Europese vredesbeweging weinig heil in de plannen van het IKV voor een ontspanningspolitiek ten opzichte van het Oostblok. Ook het VAKA hield zich aanvankelijk afzijdig. Naderhand bouwden beide koepelorganisaties toch verschillende contacten in Oost-Europa op, waarbij het IKV zich onderscheidde door ook relaties met onafhankelijke vredesbewegingen te onderhouden. Dat leidde uiteindelijk tot een confrontatie met de officiële vredesraden, die als verlengstuk van de Oost-Europese regimes fungeerden. Ook de West-Europese vredesbewegingen zetten zich af tegen de dominante houding van het IKV. Toen het NAVO-dubbelbesluit grotendeels was uitgevoerd, stonden het IKV en het VAKA uiteindelijk vrij alleen in hun strijd tegen de kruisraketten. Tot een serieuze Nederlands-Belgische samenwerking kwam het niet, waarschijnlijk omdat beide vredesbewegingen vasthielden aan de eigen politieke agenda. Desondanks concentreerde het protest zich in beide landen rond de militaire bases in Woensdrecht en Florennes, als laatste bakens van verzet.

Tot het einde toe bleven het IKV en het VAKA acties van burgerlijke ongehoorzaamheid afkeuren, maar zagen ze tegelijkertijd wel de grenzen van hun buitenparlementaire strategie. Zo stemden de Nederlandse en Belgische regering uiteindelijk in met de plaatsing van de kruisraketten.

Deze bijdrage is gebaseerd op de scriptie *Het verzet tegen de kruisraketten. De antikernwapenbewegingen in Nederland en België in vergelijkend perspectief, 1979-1985*, waarmee Matthijs van der Beek op 30 januari 2014 de Prijs André De Smet won, een aanmoedigingspremie van Amsab-ISG en Vrede vzw voor wetenschappelijk onderzoek naar vredesproblematiek.

Met dank aan het IISG voor de illustraties.

Affiche van het IKV voor de Vredesweek in 1985.
(IISG, Amsterdam)

- 1 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis. Nederland en het Kernwapendebat 1977-1987*, Amsterdam: Bert Bakker, 2004, pp. 215-218.
- 2 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 267-268; Patrick STOUTHUYSEN, *In de ban van de bom. De politisering van het Belgisch veiligheidsbeleid, 1945-1985*, Brussel: VUBPRESS, 1992, pp. 66-67; Hans RIGHART, *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland en de Verenigde Staten*, Utrecht: Uitgeverij Verloren, 2004, pp. 120-123.
- 3 Lawrence S. WITTNER, *The Struggle Against the Bomb Vol. 3. Toward Nuclear Abolition: A History of the World Nuclear Disarmament Movement, 1971 to the Present*, Stanford: Stanford University Press, 2003, pp. 139-143.
- 4 Duco HELLEMA & Menno BOS, De lange jaren zeventig: voortdurende zorg en omzichtigheid. In: Duco HELLEMA, Rik COOLSAET, Bart STOL, *Nederland-België. De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanaf 1940*, Amsterdam: Boom, 2011, pp. 196-198; Patrick STOUTHUYSEN, *The Peace Movement in Belgium*. In: Bert KLANDERMANS (red.), *Peace Movements in Western Europe and the United States*, Greenwich: Jai Press Incorporated, 1991, pp. 175-176.
- 5 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 87-88, 109-110; Samuel ABBOTT, *Moral Men in a Nuclear Society. The Proliferation of Enhanced Radiation Weapons During the Cold War*, Bard College (NY), senior project, 2012, pp. 50-55.
- 6 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 90-93, 99-101; Leon VAN DAMME, 'Hij doorbrak de goede sfeer van camaraderie'. Het aftreden van minister van Defensie Kruisinga en de gevolgen hiervan voor het latere Nederlandse kernwapenbeleid. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125(2012)3, pp. 402-408.
- 7 Stoet van 10 km tegen de N-bom. In: *Het Vrije Volk*, 20/03/1978.
- 8 André DE SMET, Het gaat ons allen aan! In: *Vrede*, (1977)20, p. 3; André DE SMET, Over de Helip-Hawk raketten en andere dingen. In: *Vrede*, (1978)21, p. 3.
- 9 Marc LAMOT, Vrede in de politieke praktijk. De Christelijke Volkspartij en het veiligheidsbeleid (1965-1985). In: Roger. BURGGRAEVE, Johan DE TAVERNIER, Luc VANDEWEYER, *Van rechtvaardige oorlog naar rechtvaardige vrede. Katholieken tussen militarisme en pacifisme in historisch-theologisch perspectief*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1993, pp. 234-235.
- 10 Mient Jan FABER, *Vooruitgeschoven spionnen. Bevrijd uit de boeien van de Koude Oorlog*, Utrecht: Centraal Boekhuis, 2007, pp. 73, 77.
- 11 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 113-118.
- 12 I.D. VERKUIL, *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945*, Utrecht: HES Uitgevers, 1988, pp. 86-87; HSG, Archief IKV, nr. 132, 79/48, Notulen en vergaderstukken beraad, 1979-1982, Conclusies PAK ten aanzien van tegengaan modernisering; HSG, Archief IKV, nr. 132, 79/49, IKV-vergadering, 03/10/1979; Gerrit VOERMAN, Perestrojka avant la lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov. In: *Jaarboek DNPP 1992*, Groningen: DNPP, 1993, pp. 105-106.
- 13 Patrick STOUTHUYSEN, *In de ban van de bom [...]*, pp. 84-89.
- 14 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 97.3, Ingekomen stukken vanuit Nederland, Verslag van de Nederlands-Belgische samenkomst, 29/02/1980.
- 15 VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant: Intern Bulletin*, 04/1980.
- 16 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen Nationale Stuurgroep, 1979-1988, Vergadering van 11 april en 14 mei 1980; Met 4000 tegen de kernraketten. In: *De Morgen*, 05/05/1980.
- 17 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 37.1, Reactie van VAKA op een artikelenreeks in de *Gazet van Antwerpen*; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen nationale stuurgroep, 1979-1988, Vergaderingen van 22/04, 30/05, 29/07, 27/11/1980 en 13/02/1981.
- 18 HSG, Archief IKV, nr. 133, 80/18, Notulen en vergaderstukken beraad, 1979-1982, Vergadering van 19/03/1980.
- 19 Gereformeerde Synode neemt afstand tot IKV. In: *Trouw*, 08/03/1980; Hervormde Synode wil kernwapens land uit. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 22/11/1980; Bisschoppen niet achterzijdige ontwapening van IKV/Pax Christi. In: *De Telegraaf*, 03/03/1981.
- 20 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 97.3, Ingekomen stukken vanuit Nederland, Stop de Neutronenbom-Stop de Kernwapenwedloop, *International Newsletter*, (1981)9; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen Nationale Stuurgroep, 1979-1988, vergadering van 27/11/1980.
- 21 Europa Atoomvrij. In: *De Waarheid*, 17/04/1981; Vijfduizend betogen tegen kernbepapening. In: *De Standaard*, 21/04/1981.
- 22 Laurens HOGEBRINK, 'Voorbij de 'hollanditis'. Over de internationale rol van het IKV. In: Mient Jan FABER, Laurens HOGEBRINK, Jan TER LAEK, Ben TER VEER, *Zes jaar IKV-campagne*, Amersfoort: De Horstink, 1983, pp. 54-55.
- 23 Mient Jan FABER, Hoe moet de vredesbeweging reageren? In: Mient Jan FABER, Laurens HOGEBRINK, Jan TER LAEK, Ben TER VEER, *Zes jaar IKV-campagne [...]*, pp. 128-132.
- 24 Patrick D.M. BURKE, *European Nuclear Disarmament. A Study of Transnational Movement Strategy*, University of Westminster, doctoraal proefschrift, 2004, pp. 128-132; Beatrice DE GRAAF, *Over de Muur. De DDR, de Nederlandse Kerken en de vredesbeweging*, Amsterdam: Boom, 2004, pp. 144-145.
- 25 De frequente reizen naar het Oostblok zouden uiteindelijk ook zwaar op de begroting van het IKV drukken. Zo kampte het IKV in de periode 1984-1985 met financiële problemen en waren ontslagen volgens het IKV-beraad onvermijdelijk. Zie ook: HSG, Archief IKV, nr. 296, 85/45, Notulen en vergaderstukken beraad, 1985, Financiële situatie.
- 26 Beatrice DE GRAAF, *Over de Muur [...]*, pp. 118-120, 127-129.
- 27 HSG, Archief IKV, nrs. 334-335, 82/23-24, Werkgroep Internationaal, 1979-1987, Gesprek van IKV met Harald Brettschneider, 13/01/1982; VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant*, 10-11/1982; Beatrice DE GRAAF, *Over de Muur [...]*, pp. 150-162; 2600 gemeenten in Europa nu 'kernwapenvrij'. In: *Nederlands Dagblad*, 30/05/1983.
- 28 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen nationale stuurgroep, 1979-1988, Vergadering van 31/03/1983; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 64.2, Verslagen Werkgroep Internationaal, 1982-1987, Nota Werkgroep Internationaal, *Uitgangspunten en krachtlijnen van de internationale werking van het VAKA*, 1985; VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant*, 06-07/1983.
- 29 Interview met André Bogaert door Matthijs van der Beek, Antwerpen, 01/06/2013.
- 30 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 38.1, Stukken betreffende European Nuclear Disarmament Convention, 1983-1990, *De konventie van Perugia*, 25/08/1984; Beatrice DE GRAAF, *Over de Muur [...]*, pp. 194-195; Mient Jan FABER, *Min x min = plus. Dagboekantekeningen*, Weesp: De Haan, 1985, pp. 260-267.
- 31 Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1: Verslagen nationale stuurgroep, 1979-1988, Vergadering van 03/03/1982.
- 32 HSG, Archief IKV, nrs. 192-193, 81/87, Werkgroep Politieke Aktie Kern, 1981, brief van Jan Janse aan werkgroep PAK met concept plaatselijke actie, 15/12/1981; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen Nationale Stuurgroep, 1979-1988, Vergadering van 28/04/1982; VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant*, 08-09/1982.
- 33 Mark HEIRMAN, *Het Belgisch raketendossier, 1979-1985*, Antwerpen: IPIS, 1985, p. 63; Paul VAN DER STEEN, Help kernwapens de wereld uit. In: *Trouw*, 10/04/2009.
- 34 Kernwapenvrij! In: *Vrede*, (1982)25, pp. 5-8; CDA afwijzend tegenover kernwapenvrije gemeenten. In: *Nederlands Dagblad*, 06/09/1983; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 11.1, Briefwisseling met politieke partijen, 1981-1983, Gesprek van André Bogaert en Dirk Barrez met CVP-voorzitter Frank Swaelen, 07/04/1982.
- 35 Acties in Hoorn en Amsterdam. In: *De Waarheid*, 15/06/1982; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen nationale stuurgroep, 1979-1988, Vergaderingen van 03/03, 19/03, 28/04 en 12/05/1982; VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant*, 05/1982.
- 36 Boudewijn J. VAN EENENNAAM, *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen*, Den Haag: SDU, 1988, pp. 135-139.
- 37 Marie RAES, *Een nieuwe speler op het middenveld. Het Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens (VAKA) op weg naar de grote betoging van 23 oktober 1983*, UA, licentiaatsverhandeling, 2006, pp. 69-72.
- 38 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 200-202; I.D. VERKUIL, *De grote illusie [...]*, pp. 104-107; 'Dreigend conflict in kabinet om IKV-leuze', *De Telegraaf*, 07/03/1983; 'Faber (IKV): CDA moet nu afhaken', *NRC Handelsblad*, 11/03/1983.
- 39 Marie RAES, *Een nieuwe speler [...]*, pp. 83-86; ACW stelt voor installatie kernraketten op te schorten. In: *De Standaard*, 04/05/1983.
- 40 André BOGAERT, Geen Raketten! In: VAKA, *400.000 tegen raketten in Europa*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1983; Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 204-205.
- 41 Boudewijn J. VAN EENENNAAM, *Achtenveertig kruisraketten [...]*, p. 142.
- 42 Mient Jan FABER, *Min x min = plus [...]*, p. 15.
- 43 HSG, Archief IKV, nr. 294, 83/91, Notulen en vergaderstukken beraad, 1983, Actiejaar 1984, Overwegingen en actievoorstellen voor het IKV; Vredesbeweging verklaart oorlog aan bunkerbouwers. In: *Het Vrije Volk*, 02/07/1983; Vredeskamp wil er harder tegenaan. In: *De Waarheid*, 15/10/1983.
- 44 VAKA, *De Vlaamse Vredeskrant*, 11-12/1983; Amsab-ISG, Archief VAKA, nr. 556, 94.1, Verslagen nationale stuurgroep, 1979-1988, Vergadering van 30/06/1984.
- 45 Mient Jan FABER, *Min x min = plus [...]*, pp. 56-57, 71.
- 46 Marie RAES, *Een nieuwe speler [...]*, pp. 133-134.
- 47 Marie RAES, *Een nieuwe speler [...]*, pp. 136-137, 141-142.
- 48 Remco VAN DIEPEN, *Hollanditis [...]*, pp. 282-283, 338-341.